

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

AZ ALFÖLD IPAROSÍTÁSA – SZOLNOK MEGYE PÉLDÁJÁN (1950-1970)
ESETTANULMÁNY

PH.D. ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ: DR. BELÉNYI GYULA
EGYETEMI TANÁR

SZERZŐ: SEBŐK BALÁZS

SZEGED, 2009

A témaválasztás indoklása

Ph.D. értekezésünk témája az Alföld súlypontjában fekvő Szolnok megye iparosítása a szocialista tervgazdálkodás első két évtizedében. A témaválasztás indoklása sokrétű: egyrészt a dolgozat írója maga is Szolnok megye, közelebbről Jászberény szülőtte és lakója. Másrészt viszont – és ez a lényeg – egy kevésbé kutatott, kevésbé publikált, mindemellett rendkívül érdekes témához lehetett ezzel a témaválasztással nyúlni. Dolgozatunkat esettanulmánynak szántuk, vagyis Szolnok megye példáján próbáltunk meg bepillantást nyerni az iparilag többnyire elmaradott vidéki Magyarországra, ezen belül pedig az Alföld korabeli iparfejlesztésébe. Magyarország szocialista iparosításával kapcsolatban íródtak ugyan jelentős szakirodalmak mind az 1989-1990-es rendszerváltozás előtt, mind azt követően, egy konkrét megyére leszűkítve azonban az előző két évtizedben – tudomásunk szerint – nem jelent meg ebben a témában ilyen jellegű vállalkozás. Hozzá kell tennünk, hogy 1980-ban Pál Ágnes révén készült Szolnok megye iparfejlődéséről egy földrajztudományi kandidátusi értekezés, de az nem történész szemmel közelített a témához és ami a legfontosabb: még amennyiben akart, akkor sem tudott volna hozzájutni a kérdés kutatásának legfontosabb primer forrásaihoz, a korabeli – zömében a megyei és az országos pártapparátus, valamint az egyéb központi szervek által készített – levéltári iratokhoz. E sorok írójának már abban a szerencsés helyzetben volt része, hogy ezen iratok hozzáférhetősége már nem lehetett kérdés.

A kutatás és a disszertáció célja

Az értekezés célkitűzése, hogy átfogó képet adjon Szolnok megye szocialista iparosításának történetéről, valamint a társadalmi változásokról, a társadalomszerkezet átalakulásáról (átalakításáról). És emellett – mint esettanulmány – a Szolnok megyével történetek elhelyezése alföldi, valamint országos összefüggésrendszerbe. Az iparon belül főként a korszakban kiemelten kezelt és legfontosabbnak tartott ún. minisztériumi iparral foglalkozunk, de a másik póluson szó esik emellett az elnyomott kisiparról is. Már a kutatások megkezdése előtt is felvetődött bennünk az, ami a későbbiek folyamán egyre csak megerősödött: ebben az időszakban, de az 1950-es évek első felében különösen fontos és érdekes a korabeli iparosítási tervek feltárása és ismertetése. Vagyis mit terveztek eredetileg, a terveket hogyan dolgozták át, majd ezekből végül mely részek valósultak meg és miért? Célul tűztük ki tehát az ipartelepítés menetének feltárását, viszont nem tartottuk feladatunknak két évtized teljes ipartörténetének megírását: ebből csak a legjelentősebb

fejezetekre világítunk rá. Az iparosítás későbbi pozitív vagy negatív hatásával kapcsolatos hipotézist előzetesen nem állítottunk fel, azonban a kutatás megkezdése előtti értesüléseink alapján úgy gondoltuk, hogy az iparosítás mértéket tekintve Szolnok megye az alföldi megyék összehasonlításában a középmezőnyben foglalt helyet, míg országos viszonylatban a megyék mezőnyének második felében szerepelhetett. Összességében a dolgozat arra az alapkérdésre keresi a választ, hogy Szolnok megyében – alföldi és országos összefüggésben is elhelyezve – milyen mértékű volt és milyen következményekkel járt az iparosítás?

A dolgozat térbeli és időbeli határai, szerkezeti felépítése, szakaszolása

Dolgozatunk térbeli határait elsődlegesen kijelölik a szocialista időszak Szolnok megyéjének határai, amelyek – kisebb eltérésekkel – megegyeztek a korábbi Jász-Nagykun-Szolnok vármegye (1876-1950) területével. Hangsúlyozzuk azonban, hogy értekezésünket esettanulmánynak szántuk, így nem maradhattak el a többi alföldi megyével (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyék) való összehasonlítások, illetve az országos léptékű kitekintések sem. Ebből a szempontból nem tekintettük alföldi megyének a speciális helyzetben lévő Pest megyét, valamint az ország többi olyan megyéjét sem, amelyek alföldi részterületeket foglaltak magukban.

A dolgozat időbeli terjedelme az 1950 és 1970 közötti időszakot foglalja magába: az időbeli határok kezdete és vége nem a „szép kerek számok” miatt került kiválasztásra, hanem az egyes szocialista népgazdasági tervek és a népszámlálások miatt. Ebben az időintervallumban három ötéves- és egy hároméves középtávú népgazdasági tervidőszakot dolgoztunk fel, azonban előzményként tárgyalnunk kellett az I. hároméves terv időszakát (1947-1949), sőt a kiindulási alapok megértése okán kisebb kitekintést tettünk a XIX. századi Jász-Nagykun-Szolnok vármegye ipara kialakulásának körülményeivel kapcsolatosan is. Visszatérve az értekezés kezdő- és végdátumához: az I. ötéves népgazdasági tervidőszak 1950. január 1-jén kezdődött, a III. ötéves tervidőszak pedig éppen 1970. december 31-én fejeződött be. Az értekezés társadalomtörténeti kitekintéseinek megírását segítette, hogy a véletlen folytán a korabeli népszámlálások szinte egybe estek a fent említett három ötéves tervidőszak közül az első kezdetével (1949) és az utolsó végével (1970). Az 1949-es népszámlálás kiindulási alapként szolgált, az 1970-es kapcsán pedig meg lehetett vonni a végső következtetést: az iparosítással párhuzamosan, illetve nagyrészt annak következtében honnan hová jutott el a társadalom? Az 1970-es népszámlálás egy másik szempontból is érdekesnek tűnt anno, a tématerv kidolgozásakor: ekkor volt ugyanis Magyarországon a

legmagasabb az iparban dolgozók aránya (44,2%) az aktív népesség körében az iparosítás megindítása után és a tercier szektor későbbi térhódítása előtt.

Munkánk megírásakor a fő vezérelv a kronológiai fonál volt: nemcsak az egymás utáni fő fejezetek és alfejezetek követik egymást kronológiai sorrendben, hanem az egyes fejezeteken belül is megpróbáltuk az eseményeket – tartózkodva a végtelen merevségtől – kronológiai sorrendben egymás után illeszteni. Ezen törekvésünk alól egyetlen kivételt képez az I. ötéves tervidőszak, amikor – félretéve a kronológiai vonalat – a megye nyolc legfontosabb településével kapcsolatos iparosítási tervek és a megvalósult tények számba vételére vállalkoztunk. A dolgozat – az előzményeket leszámítva – minden esetben elemzi az egyes gazdasági tervek előkészítését, majd magát a tervtörvényt (amelyet a kor szokásának megfelelően mindig jó fél évvel az aktuális tervidőszak megindulása után hagytak csak jóvá a parlamentben és emeltek törvényerőre). Ezután az egyes tervidőszakok legfontosabb eseményei következnek. Az országos gazdasági-társadalmi események közül elsősorban csak azokkal foglalkozunk, amelyek valamilyen formában hatással voltak Szolnok megyére és befolyásolták annak fejlődését. Tehát nem tartottuk feladatunknak valamennyi országos esemény feldolgozását. Az egyes tervciklusok végén – a korabeli források segítségével – próbáljuk megadni az eltelt időszak megyei és országos konklúzióját mind gazdasági, mind társadalmi téren. A szocialista népgazdasági tervek közül az I. ötéves tervnek a többihez viszonyítva nagyobb teret szenteltünk, egyrészt mert a legradikálisabb változások ekkor következtek be és a tervezők számára szinte minden elképzelhetőnek tűnt. Másrészt pedig az itt lerakott gazdasági alapok hosszú távon is megbonthatatlanak bizonyultak és egyfajta kényszerítő erővel hatottak a későbbi tervezésre.

A kutatás módszerei, forrásfeltárás, felhasznált források

Az értekezés nagyobb része a szerző levéltári kutatásain alapul: kezdettől fogva elsődleges feladatunknak tekintettük a korabeli primer források feltárását. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár anyagából az MDP és az MSZMP megyei pártbizottságainak iratai segítettek a korabeli iparfejlesztés minél hathatósabb megvilágításához, bár fontos megjegyezni, hogy az anyag azok 1980-as években történt „költöztetése” óta meglehetősen rendezetlen, ömlesztett állapotban várja a kutatót a raktárban. A kutatás másik fő iránya az országos levéltárak anyagának áttekintése volt. A Magyar Országos Levéltár (MOL) Hess András téri kutatótermében az MDP és az MSZMP Ipari Osztályának (IKO), majd az MSZMP Gazdaságpolitikai Osztályának (GPO) iratait tekintettük át. Ahol szükséges volt,

természetesen felhasználtuk a központi pártszervek (Központi Vezetőség, Központi Bizottság, Politikai Bizottság) anyagát, illetve egyéb, az iparfejlesztéssel, iparosítással közvetlenül foglalkozó vagy ennek koordinálására létrehozott különféle szervek iratait is: pl. Területrendezési Intézet (TERINT), Népgazdasági Tanács, Államgazdasági Bizottság, Gazdaságpolitikai Bizottság. A budapesti levéltári kutatások másik fő célpontja a MOL Óbudán található, Lángliliom utcai objektuma volt, ahol a gazdasági tervezésért felelős Országos Tervhivatal (OT) iratait őrzik. Mindkét fővárosi levéltárban arra törekedtünk, hogy a konkrétan Szolnok megyére vonatkozó iratokon túl az országos összefüggésekre rávilágító egyéb forrásokat is áttekintsünk, így a kutatás ne szűküljön le pusztán a helytörténeti anyagra. Utóbbihoz tartozik még a korabeli megyei sajtó (Szolnok Megyei Néplap, illetve Tiszavidék) vonatkozó írásainak felhasználása. A sajtóban a korszakra jellemző propagandisztikus cikkeken és megnyilvánulásokon túl jelentős számban találni reálisan kritikus, tényfeltáró írást is, tehát mint forrást érdemes volt figyelembe venni értekezésünkben. A megyei sajtó áttekintését nehezítette, hogy a tartalmára vonatkozó repertórium csak 1961-ig áll rendelkezésre, az ezt követő évtized ebből a szempontból még feldolgozatlan. Végül szólnunk kell röviden a disszertáció végén, a mellékletekben található képanyagról is. A képek nagy többsége a szolnoki Damjanich János Múzeum, illetve a jászberényi Jász Múzeum fotóarchívumából valók. Sajnálatos módon a megyei sajtó és más, a korban megjelent irodalom képanyagának megjelenítése azok igen rossz minősége miatt értekezésünkben nem jöhetett szóba.

Az eredmények ismertetése

Az előzmények

Szolnok megye, az ország középső részén fekvő közigazgatási egység szinte teljes területével az ipari elmaradottság (egyik) szimbólumának számított Magyarországon. A szocialista iparosítás kezdetéig a megye területén Szolnokot, Martfűt (és esetleg Törökszentmiklóst) leszámítva semmiféle jelentősebb iparról nem beszélhetünk. Szolnok, a megyeszékhely alföldi és országos viszonylatban is viszonylag jelentősebb ipart mondhatott a magáénak: a város területén már a XIX. században kialakultak fűrésztelepek, majd a kiépülő vasúti csomópont nyomában ide került a vasúti járműjavító, ezt követően a XX. században pedig a cukorgyár és a papírgyár is. Martfű határában – országos viszonylatban is ritka, „zöld mezős” telephelyválasztással – egy jelentős cipőgyár épült a II. világháború időszakában,

amely alapvetően meghatározta a csekély lakosságú község további fejlődésének menetét. Ezekhez képest kevésbé jelentős, de az ipar szegényes megyei repertoárjában azért említést érdemel a törökszentmiklósi Lábassy-féle mezőgazdasági gépgyár. Szolnok megye többi településén – amennyiben egyáltalán beszélhetünk iparról – csak a „szokásos” alföldi iparral találkozhatunk: téglagyárak, malmok, szeszfőzdék, kisipar stb.

Az 1940-es évek végétől kibontakozó szocialista időszak forradalmi módon célként tűzte ki az egész ország – és ebben persze az Alföld és Szolnok megye – gazdasági és társadalmi berendezkedésének megváltoztatását. A feszítő gazdasági és társadalmi problémákra (munkanélküliség, agrártúlnépesedés stb.) az iparosítást egyfajta univerzális eszköznnek tekintették (ez korszakjellemként máshol is így volt Európában). A szocialista időszakban az Alföld és Szolnok megye iparosítása nem lehetett kérdés, vita tárgya, már csak annak módját kellett eldönteni: a helyi adottságokhoz illő, ún. mezőgazdasági iparosítás vagy a nehézipart erőltető – a XX. század közepére már meghaladottá vált – sztálini modell lesz a fejlesztések útja? Valljuk meg őszintén, a kérdés nem lehetett igazán kérdés, hiszen még az 1930-as években Ruisz Rezső és köre által kidolgozott, az ipart és a mezőgazdaságot összhangba hozó iparosításnak esélye sem volt a Gerőék által favorizált „klasszikus” szocialista iparosítással szemben. A helyi adottságokat is kiemelten figyelembe vevő megyei ipartelepítési terveket gyorsan lesöpörték az asztalról a gazdaságirányítás központi szerveinél és a továbbiakban jó ideig semmiféle beleszólást nem engedtek az ipartelepítés központi kérdéseiben: ne feledjük, az akkori kommunista vezetés az „egy központból” irányított társadalomban gondolkodott, amely a fontosabb kérdésekben nem engedett meg bárminemű beleszólást az alsóbb szintek részéről. Már az I. hároméves terv utolsó időszaka is ebben a szellemben fejeződött be, de igazi, mindent elsöprő lendületet az 1950-ben meginduló I. ötéves terv kezdetével vettek az események.

Az I. ötéves tervidőszak (1950-1954)

Az I. ötéves terv – amellyel a „mindent megváltoztatni akarás” radikalizmusa miatt ötévnyi súlyánál többet foglalkozunk – az erőltetett iparosítás és a (hideg)háborús készülődés jegyében telt el Magyarországon. Jellemző, hogy a mezőgazdasági adottságokkal rendelkező Szolnok megyébe – a korai megyei tervjavaslatokkal szemben – alföldi viszonylatban komoly nehézipari bázis kiépítését kezdték meg. Ide települt az Alföld öt legnagyobb értékű ipari beruházása közül három: a Tiszamenti Vegyiművek Szolnokra, a Fémnyomó- és Lemezárugyár, valamint az Aprítógépgyár pedig Jászberénybe. Dolgozatunkban nyomon

követjük az 1956-ig tartó időszak szovjet hatásra bekövetkező éles bel- és gazdaságpolitikai fordulatait, valamint ezek Szolnok megyére gyakorolt hatását. Ezek (és a meg nem valósult tervek) alapján bemutatjuk, hogy a bekövetkezettnél jóval élesebb gazdasági- és társadalmi átalakulást szántak az alföldi megyéknek. Megállapítjuk, hogy Szolnok megye gazdasági- és társadalmi életében egyaránt soha nem látott mértékű átalakulás vette kezdetét, de az I. ötéves tervtörvényben hangoztatott, az iparilag elmaradott területek (elsősorban az Alföld és a Dél-Dunántúl) felzárkóztatását célzó törekvésekből végül nem lett semmi. Sőt, az ország „ipari tengelye” és különösen Budapest tovább növelte előnyét ebben a tekintetben. A megvalósult és meg nem valósult tervek részletes bemutatásával érzékeltetni kívánjuk azt az óriási türelmetlen sietséget, kapkodást és szervezetlenséget, amely a hatalmasra duzzasztott bürokratikus tervező apparátus felállítása ellenére jellemezte az országot és benne Szolnok megyét is. A Szolnok megyei pártvezetőségtől az ország vezetőihez írott beadványok is bizonyítják, hogy a „helyi szint” jelentősége közel a nullára csökkent, miközben kialakult – a ’60-as évek végén időnként már bírált – „mindent felülről várás” gyakorlata. Szót ejtünk a megye településeinek osztályokba sorolásáról, nagyobb teret szentelve az öt I. osztályú, vagyis kiemelten fejlesztendő városnak, amelyek közül Karcag, Mezőtúr és Túrkeve iparosítása teljesen elmaradt (bár utóbbinak más fejlődési utat szántak), míg Szolnok és Jászberény jelentős ipartelepítéseket kapott a központi redisztributív rendszertől.

A Szolnok Megyei Néplap írásainak tükrében bemutatjuk, hogy megye jelentősebb városai közül pl. Jászberényt és Szolnokot propagandisztikusan még ezen a szinten is „parasztvároskának”, illetve „poros, piszkos vidéki városkának” titulálták az iparosítás előtti időszakban, országos szinten pedig politikai okokból tartották kiemelten fontosnak az alföldi „kulákvárosok” iparosítását, proletarizálását. Hasonlóan az országos trendekhez, Szolnok megyében is növekedett a gyáripari munkások és csökkent a mezőgazdaságban dolgozók létszáma, valamint jelentősen növekedett az ingázók, illetve a megyéből elvándorlók száma is, akik a munkalehetőségeket keresve az ország erősebben iparosodott területei, elsősorban Budapest felé vették az irányt. Már ekkor súlyos problémaként vetődött fel a lakáshiány (különösen Szolnokon, amelynek túlszűfolttségét már nehéz lett volna túlszárnyalni), illetve a női munkaerő elhelyezésének kérdése. Ez a két probléma végigkísérte egész vizsgált időszakunkat. Mivel a gazdaságot a politika irányította, így nem kell meglepődnünk azon, hogy az erőltetett iparosítás idején, ezzel párhuzamosan egyes iparágak ellen sajátos hadjáratot indított a politikai vezetés. Az államosítások után, amikor elsődleges lett a budapesti központból irányított ún. minisztériumi ipar, a még magánkézben lévő, önálló ipari egyszisztenciák ellen fordultak. Utóbbi csoportba tartoztak a magánkisiparosok, akiket

különbféle eszközökkel próbáltak rábírní iparuk feladásához, noha azok a vidéki lakosság igényeinek ellátásában elengedhetetlenül fontos szerepet játszottak. Ezt bizonyítja az is, hogy a Nagy Imre-féle „új szakasz” idején azonnal könnyítéseket vezettek be a kisiparosok életében, mert a vidéki lakosság ellátása már-már tarthatatlanná vált. Alföldi jellegzetességként szólunk a magánmalmok ellen irányuló támadásról is, amikor országosan rövid idő alatt mintegy ezer (!) magánmalmot zártak be mondvacsinált takarékosági okokra hivatkozva. Tették mindezt akkor, amikor a szocialista iparosítást szinte mindenhol óriási pazarlás kísérte végig.

A II. hároméves tervidőszak (1958-1960)

Amikor az I. ötéves tervidőszak első éveit után az iparosítás kezdeti nagy lendülete kifulladt, már országosan és Szolnok megyében is le voltak rakva azok a későbbiekben megkerülhetetlen alapok, amelyek a következő évtizedekre előre megszabták Magyarország gazdaságfejlődésének lehetséges irányát. Az elrontott gazdaságpolitika és az ország teherbíró képességét meghaladó iparosítást szemlélteti az 1955-ös átmeneti egyéves terv, majd az 1956-ban elkezdett, de a forradalom miatt félbeszakadt és ebben a formájában többé elő sem kerülő II. ötéves terv. Hatalomra kerülését követően az MSZMP 1957-ben ismét erőgyűjtő, konszolidáló egyéves tervvel kezdett, majd 1958 és 1960 között kerülhetett sor a II. hároméves tervre. Az 1956-os forradalom után aztán megkezdődhetett a gazdasági kiútkeresés, amely végül az 1968-ban bevezetett „új gazdasági mechanizmusban” öltött testet. Az elfogadott II. hároméves tervtörvény előbb óvatosan kezdett, aztán – beleesve a korábbi csapdába – ismét az egyre erőteljesebb iparosítás irányába vitte az országot. Érdekes, hogy a tervtörvényben meg sem említették az égető, az ország iparának decentralizálását firtató kérdést, Budapest óriási túlsúlyának csökkentését. A tervidőszak második évében, 1959-ben – a terv felülvizsgálásával – aztán mégis meg kellett hozni a Budapestre vonatkozó első, az ipartelepítést korlátozó határozatot, amelyet a későbbiekben aztán több is követett (1958-ban a Budapestre való beköltözést korlátozták). Megkezdődött az ipar decentralizálásának kérdésében folytatott vita második felvonása (a vita még az 1930-as években kezdődött, aztán elcsendesült). Az MSZMP bármennyire is szerette volna, nem lehetett „tisztá lappal” indulnia, hiszen a korábbi időszak elhibázott iparosításának eredményei már adva voltak, sőt több olyan nagy értékű beruházás is akadt, amelyet kénytelen volt befejezni az új vezetés, ha nem akarta, hogy kárba vesszen az addig oda beruházott temérdek pénz. Az MSZMP tehát egyfajta

kényszerpályán mozgott, bár apparátusában – ahol még mindig szép számmal kaptak helyet a korábbi gazdasági vezetők is – több híve is volt a további gyors iparosításnak.

A II. hároméves terv végül nem hozott olyan jelentős ipartelepítési hullámot az Alföldön és Szolnok megyében, mint a megelőző ötéves terv: jellemző, hogy az Alföld legnagyobb értékű ipari beruházása, a Törökszentmiklósi Baromfifeldolgozó Vállalat kövérbaromfi üzemének felépítése kevesebb, mint hatodába került, mint annak idején a Tiszamenti Vegyiművek. A szocialista iparon belül a beruházások közel felét továbbra is Budapest kapta, míg a legkevesebb fejlesztés éppen az Alföldnek jutott. Az iparosítás további folytatása mellett igen jelentősen befolyásolta a társadalom szerkezetét az időközben elkezdett és elemi erővel folytatódó mezőgazdasági kollektivizálás is. Ezen két tényező következményeként a foglalkoztatottság szerkezete nagymértékben megváltozott: míg a nem mezőgazdasági keresők száma a három esztendő alatt 13%-kal nőtt, addig a mezőgazdasági keresők száma 17%-kal csökkent. Csak ebben a tervidőszakban mintegy 150-170 ezer korábbi mezőgazdasági dolgozó lépett át a nem mezőgazdasági szektorokba, elsősorban az iparba. A szocialista tervezdélkodás első évtizedének társadalmi mérlegét az 1960-as népszámlálás adja meg: ebből kiderül, hogy miközben az ország népessége viszonylag dinamikusán növekedett, addig a mezőgazdasági jellegű vidékekről nagyarányú volt az elvándorlás, pedig a természetes szaporodás itt volt a legmagasabb. Szolnok megyében a megyeszékhely, Szolnok lakossága mutatott igen erőteljes növekedést az eltelt egy évtized alatt, miközben a megye többi városa stagnáló vagy csökkenő népességet mutatott. A megye egyetlen számottevő népességvonzó centruma a megyeszékhely volt, így a többnyire fejletlen iparú városok végül nem tudták elszívni a mezőgazdasági népességtöbbletet. Szolnok megye elhelyezkedni nem tudó munkaerőfeleslege továbbra is elsősorban Budapest felé áramlott, hiszen ekkora tömegnek még Szolnokon sem lett volna elegendő munkaalkalom. Jellemző, hogy 1949 óta a Szolnok megyéből elvándorlóknak több mint 40%-a választotta céljának Budapestet: ennél többen csak a közeli Pest megyéből és a rendkívül elmaradott Szabolcs-Szatmár megyéből költöztek el a fővárosba. A megye többi elvándorlójának zöme az ipari tengelynek a Dunától K-re eső részébe áramlott. Viszont Szolnok megye – a többi alföldi megyéhez viszonyított – fejlettségét mutatja, hogy az alföldi megyék összehasonlításában ide ingáztak a legtöbben. 1960-ban az is kiderült, hogy az ország összes megyéi közül éppen Szolnok megye rendelkezett a legkedvezőtlenebb foglalkozási mutatókkal. Szolnok megyében ugyanis, mint a leggyorsabban kollektivizált megyében a mezőgazdaságból élő korábbi önálló idős gazdák a megalakuló TSZ-ekben már nem kaptak munkaalkalmat, így hivatalosan eltartottakká váltak.

Érdekes és tanulságos fejleménye a korabeli iparfejlesztési politikának a nagy propagandával beharangozott iparkitelepítési program: ennek kapcsán célul tűzték ki a budapesti ipar egy részének vidékre telepítését. Az iparkitelepítéseket megelőző gyárak és üzemek kategorizálásánál a III., azaz kitelepítendő kategóriába szinte kizárólag csak a bűzös, súlyosan környezetszennyező, illetve elavult ipartelepek kerültek, tehát egyfajta maradékelv érvényesült: még elméletileg is csak az a vállalat kerülhetett vidékre, amelyik már nem felelt meg a kor technológiai követelményeinek. Mindezek ellenére rendkívül érdekes az a kibontakozó heves és szervezett ellenállás, amely a vidékre település ellen szerveződött. Több esetet is ismerünk, amikor egyenesen a vidékre telepítés „veszélyére” figyelmeztetik a munkásokat (a szocialista iparosítás kezdeti időszakának egyik fő jellegzetessége volt, hogy vidéki munkára gyakorlatilag lehetetlen volt szakképzett munkaerőt, illetve értelmiséget toborozni, ezért a későbbiekben kiemelt anyagi juttatásokkal próbálták elérni ezt). Bemutatjuk, hogy a II. hároméves terv időszaka alatt az iparkitelepítési program még gyerekcipőben járt, kézzel fogható telephely-áthelyezésekre alig akadt példa, Szolnok megye pedig egyáltalán nem került szóba, mint bármely kitelepítendő ipari egység új telephelye, még a tervezés szintjén sem. Pedig a megyei vezetés szívesen fogadta volna bármely budapesti üzem Szolnok megyébe települését.

A II. ötéves tervidőszak (1961-1965)

A II. ötéves tervidőszak során tovább folytatódott az ország gyors ütemű iparosítása, bár ennek a tervidőszaknak a végén tűntek fel a gazdaságnak azok a kifulladás tünetei, amelyek végül az 1966-ban elhatározott és 1968-tól bevezetett új gazdaságirányítási modellt meghozták. A gazdaság tervezői tehát ismét „túltervezték” magukat és az ország teherbírásánál lényegesen nagyobb szabású célokat tűztek ki a népgazdaság elé. A II. ötéves tervről szóló fejezetünkben is összevetjük a megyei pártapparátus által elkészített terveket és az Országos Tervhivatal által végül elhatározott valóságot, ezek alapján pedig ismételen megállapítjuk, hogy – hasonlóan az I. ötéves tervhez – ebben az esetben sem volt a két terv egymással jóformán még köszönő viszonyban sem, tehát továbbra is mindent „felülről” döntöttek el. A II. ötéves tervidőszak ismét nagyobb volumenű beruházásokat hozott mind az Alföldre, mind ezen belül Szolnok megyére, sőt a legnagyobb értékű alföldi építkezésre ismét csak Szolnokon került sor: a Tiszamenti Vegyiműveken belül két új kénsavgyárat is létesítettek és felépült a több mint egy évtizede halogatott szuperfoszfát üzem is. Ez utóbbi egyfajta negatív országos rekordot is a magáénak tudhatott: a végleges beruházási összege

ugyanis közel kétszeresen meghaladta az eredetileg tervezett beruházási összeget (az egyes beruházások költségének „tudatos alátervezése” egyébként széleskörűen elterjedt volt az országban). Szolnok megye legfontosabb ipartermékei közül ekkor több az országos termelésből is kiemelkedően magas hányadot képviselt: pl. Jászberényben állították elő az összes háztartási hűtőszekrényt, de az ország kénsavtermelésének jó 2/3-a, a szuperfoszfát műtrágyának pedig mintegy fele ebből a megyéből került a piacra. A magyar gépipar egyik sikertörténetének számított a jászberényi hűtőgépgyártás esete: a Jászberényben előállított hűtőszekrények szinte mindegyike világszínvonalú volt már, sőt egyes típusok paraméterei már jobbak is voltak a hasonló külföldi gyártmányoknál, bár a szekrények élők munkaráfordítása még mindig magasabbnak bizonyult, mint a világszínvonal (a munkaerővel való pazarlás az akkori egész magyar ipar egyik jellegzetessége volt). Ráadásul a jászberényi Fémnyomóban (1964-től Hűtőgépgyár) gyártották a Heller-Forgó féle légekondenzációs hűtőberendezéseket is. A jászberényi gyár sikere azért is figyelemre méltó, mert néhány évvel azelőtt még azzal teltek a vezetés mindennapjai, hogyan tudnák megfelelő fedő- vagy váltóprofilal helyettesíteni a tűzérési lőszerhüvelyek gyártását (amelyek gyártására telepítették a gyárat). Nem minden gépipari üzem volt azonban ilyen sikeres: pl. a másik jászberényi gépgyár ekkoriban komoly profil-gondokkal küzdött, a Törökszentmiklósi Mezőgazdasági Gépgyár feje felett pedig ott lebegett egy ideig a magyar mezőgépgyártás – a többi KGST ország érdekében való – teljes megszüntetésének réme. Az egész magyar ipar egyik legnagyobb gondja maradt, hogy nem tudott átlépni az extenzív fejlődési szakaszból az intenzív szakaszba, hiába írta elő a terv.

A II. ötéves terv hatására az iparilag elmaradott területek és benne az Alföld lemaradása valamelyest csökkent az iparban foglalkoztatottak létszámaránya alapján és ebben az öt esztendőben már jelentősebb számú III. kategóriás budapesti iparvállalat vidékre való telepítésére is sor került. Ehhez hozzá kell tenni, hogy Budapest ekkoriban már kezdett átlépni fejlődésének posztindusztriális szakaszába és a Budapest kiemelt fejlesztéséért harcoló befolyásos lobbinak már nem volt annyira érdeke minden egyes fejlesztésért bejelentkezni – bár a tervidőszak elején még igen erős ellenállás mutatkozott mind a budapesti iparkorlátozó intézkedések, mind a vidékre való kitelepítések ellen. Az ipari üzemeknek a fővárosból való kitelepítéséből az ígéretek ellenére Szolnok megye továbbra sem részesült egyetlen áttelepített üzemmel sem, 1965 végén ezért is fordultak beadvánnyal a megye részéről az Országos Tervhivatal felé, hogy a jövőben egy-egy áttelepített üzemmel támogassák az iparilag elmaradott Mezőtúr és Karcag fejlődését. A megye iparának fejlődésében továbbra is a megyeszékhely, Szolnok vezetett, amely a tervidőszak végére lett ipari jellegű település –

jelentette a szolnoki pártapparátus az MSZMP KB-nak. Szolnok valójában még országos összehasonlításban is kiemelkedő dinamizmussal fejlődött, hiszen beletartozott a leggyorsabban növekvő öt vidéki város közé. Évente mintegy 2200 fővel gyarapodott a népessége, amellyel 1965-re a lakóinak száma elérte a 60 ezret. Szolnok országos jelentőségét mutatja, hogy egy 1963-ban készült tervezetben már számoltak vele, mint Budapest öt első számú ellenpólusa (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged) utáni második vonalas ellenpólussal.

Szolnok megyét sem kerülte el az a hatalmas méretű társadalmi átalakulás, amely a mezőgazdaság kollektivizálásának következtében tovább folytatódott. 1961 és 1965 között még a II. hároméves terv időszakánál is nagyobb, országosan mintegy 250-300 ezer fős tömeg lépett ki a mezőgazdaságból és keresett magának más megélhetést, elsősorban az iparban (a társadalom tervezhetőségének kritikájaként fontos megjegyezni, hogy eredetileg 75 ezer kilépő mobillal számoltak a mezőgazdaságból). További társadalmi feszültségeket okozott az MSZMP-nek a nők munkába állításával kapcsolatos politikája. Noha sem a mezőgazdaság, sem az ipar, sem a kereskedelem, se más szektor nem tudott megfelelő mennyiségű női munkahelyet biztosítani, a párt továbbra is ragaszkodott a teljes foglalkoztatáson túl a nők munkába állításának eszméjéhez is és „a férfi-női dolgozói arány szükséges mértékű javításának elmaradásáról” beszéltek. Szolnok megyében ezen a téren továbbra is a megyeszékhelyen, Szolnokon volt a legnehezebb a nők elhelyezkedése (országosan is az a trend érvényesült, hogy minél inkább ipari jellegű egy település, annál súlyosabb a nők elhelyezkedésének kérdése).

A III. ötéves tervidőszak

A disszertációmban vizsgált utolsó középtávú szocialista tervidőszak az 1966 és 1970 között lezajlott III. ötéves terv volt. Ezt a tervet (a korábbi negatív tapasztalatok miatt) a korábbiakhoz képest igen visszafogott célkitűzések jellemezték és dolgozatunk időbeli korlátai között ez volt az egyetlen, amelynek megyei és országos szintű tervei több helyen is összeesengtek egymással. Ebben a tervidőszakban, nevezetesen 1967-ben döntöttek el a nagykun városok (Karcag, Mezőtúr, Túrkeve és Kisújszállás) fejlesztését, egy év múlva kiegészítve még két községgel, Tiszafüreddel és Kunszentmártonnal. A megye ipara ugyanis továbbra is igen centralizált volt, viszonylag kis területre koncentrálódott és a Szolnok – Martfű – Törökszentmiklós ipari koncentrációnak inkább csak Jászberény képezte ellenpólusát. A változó időkre jellemző, hogy az elképzelést kidolgozó megyei szervek a fenti

települések esetében nemcsak a mezőgazdaság és az ipar együttes fejlesztéséről beszéltek, hanem megkérdőjelezték az ipar mindenhatóságába vetett hitet is! Tudták, hogy a korábbi „mindent felülről várás” politikáján is változtatni kell, ha eredményeket akarnak elérni, de a biztonság kedvéért azért ismét bejelentették igényüket valamely Budapestről kitelepítendő ipari egységre is.

A III. ötéves tervidőszak volt az első középtávú tervgazdasági ciklus, amelynek végére az iparilag leszakadt Alföld jelentősebben tudott faragni addigi hátrányából. Szolnok megye legértékesebb új ipari beruházása országos viszonylatban is jelentősnek számított: a Szolnoki Épületelemgyár 421 millió ft-ból épült fel. A tervidőszak végére az egyéb jelentős beruházásokkal is gyarapodó Szolnok megye a megyék iparfejlettség szerinti ötös kategorizálásában a középmezőnybe került és az „iparilag elmaradott” megyék csoportjából – többek között Csongrád megye társaságában – „iparilag közepesen fejlett” megyévé lépett elő (ekkor az iparilag legfejlettebb területek Komárom megye és Budapest voltak, míg „iparilag erősen elmaradottnak” Szabolcs-Szatmár megye számított). 1970-ben büszkén mondhatták az ideológusok, hogy Szolnok megye 1938-hoz viszonyítva az ország ipari termeléséből immár nem 1, hanem 3 %-kal veszi ki a részét, az előállított ipari termékeinek összértéke pedig nyolcszorosa a háború előttinek, ráadásul a legjelentősebbnek számító szocialista ipar közel 2/3-a immár nehézipar volt.

A tervidőszak egyik legégetőbb társadalmi problémája a mezőgazdasági területekről való, immár riasztó méreteket öltő kirajzás volt, amelynek valahogyan elejét kellett venni, vagyis a mezőgazdasági munkaerőt, elsősorban a fiatalokat valamiféleképpen vidéken kellett tartani. Amíg a mezőgazdasági területeken már-már a korábban elképzelhetetlen munkaerőhiány réme fenyegetett, addig a gazdaság más szektorait attól a demográfiai hullámtól féltették, amely még az 1950-es évek Ratkó-korszakában képződött és ekkorra érte el, illetve kezdte elhagyni a középfokú oktatási intézményeket. Országszerte elsősorban a középiskolát végzett fiatalok elhelyezkedési lehetőségei voltak igen korlátozottak. A nők munkaerőpiaci kilátásai is csak lassan javultak: Szolnok megyében a nők foglalkoztatása országos összehasonlításban is rendkívül alacsony szintű volt, olyannyira, hogy az alföldi megyék között is csak Szabolcs-Szatmár adatai múlták alul a Szolnok megyei trendeket. A tervidőszak végére jelentősen mérséklődött a megye népességvesztesége és csökkent a vándorlási veszteség is, ennek ellenére 1970-ben, amikor megállapíthatták az előző népszámlálás óta eltelt egy évtized mérlegét, kiderült, hogy a jelentős elvándorlás következtében a népesség korösszetételében előregedési jelenség volt megfigyelhető. A korabeli kutatások azt is feltételezték, hogy a vándorlás a megye lakosságának iskolai

végzettségére kedvezőtlen hatást gyakorolt, vagyis elsősorban a szakképzett, illetve iskolázottabb munkaerő, zömében fiatalok hagyták el Szolnok megyét. Tovább folytatódott a népesség jelentékeny arányú átrétegződése: tíz év alatt az ipari és építőipari népesség aránya az össznépesség negyedéről harmadára növekedett, míg a mezőgazdasági népesség folyamatosan csökkent. Ennek ellenére Szolnok megye mezőgazdasági jellege megmaradt, bár túlsúlyából veszített. És még ennél is nagyobb volt az aktív keresők népgazdasági ágankénti módosulása: itt már az ipari-építőipari dolgozók részaránya (38,1%) kevéssel meghaladta a mezőgazdaságban dolgozókéét (35,0%), bár még jóval alacsonyabbnak számított az országos átlagnál (44,2%).

Összegzés

A vizsgált 20 év alatt a szocialista rendszer totálisan átalakította Magyarország és benne Szolnok megye gazdasági- és társadalmi arculatát. Ahogyan a korabeli propaganda hangsúlyozta, agrár-ipari országból Magyarország ipari-agrár országgá lépett elő, ahol a két évtizeden keresztül folyamatosan és erőltetetten fejlesztett ipar szerepe immár dominánssá vált. A gazdaság esetében nagyban megerősítették az ipar és azon belül a különösen a nehézipar részarányát, miközben a helyi adottságokra épülő ipartelepítésről gyakorlatilag a legtöbb esetben szó sem lehetett. Egyértelmű, hogy az ipar területén mind országosan, mind a megyében háttérbe szorultak az „öröklött adottságok” és az új, sokszor importfüggő objektumok építését erőltették. A társadalom radikális átalakítása is megtörtént: a mezőgazdaság kollektivizálása következtében jelentősen csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya, miközben az ipari munkásság részaránya nagymértékben növekedett. Noha – az átmenetinek szánt II. hároméves tervidőszakot leszámítva – gyakorlatilag tervidőszakról-tervidőszakra az iparilag elmaradott területek felzárkóztatását hangsúlyozták, a jelentős ipartelepítések hatására a felzárkózás végül elmaradt, sőt az „ipari tengely” és Budapest még nagyobb arányú fejlesztésére került sor. Az eredetileg kitűzött célokkal ellentétben felemás eredménnyel járt Szolnok megye iparosítása is: noha korábban soha nem látott mértékű iparfejlesztés indult meg, az zömében nem a helyi adottságokra épült és korántsem volt olyan nagy volumenű, mint amit a tervek ígértek. Mindezek ellenére 1970-re Szolnok megye az erősebben iparosodott alföldi megyék közé tartozott, országos szinten pedig felzárkózott a középmezőny második feléhez. A megye társadalmának jelentős átalakulása is megkezdődött, noha Szolnok megye továbbra is elsősorban mezőgazdasági jellegű maradt. Megvalósult a teljes foglalkoztatottság, ennek ellenére bőven maradtak feszültségek a munkaerőpiacon (pl. a

nők vagy a fiatalok elhelyezésének vissza-visszatérő problémája, illetve az elvándorlás és az ingázás). Mindenesetre a felépített ipari üzemek már álltak és az ország vezetése a jövőben is további hasonló jellegű gazdasági-társadalmi átalakulást tervezett.

A szerzőnek a disszertáció tárgykörében megjelent publikációi

- Az első ötéves tervidőszak és Jászberény. In: Szolnoki Tudományos közlemények, X. sz. Szolnok, 2006.
- Az erőltetett iparosítás korszaka Jászberényben az élet- és munkakörülmények tükrében. In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 21. sz. Szolnok, 2006. 167-200.p.
- Az életkörülmények alakulása az '50-es évek második felében. In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): Állam és nemzet a XIX – XX. században. A 2006. március 31. – április 1-én megrendezett Történész Doktoranduszok Debreceni Konferenciája előadásai. 334 – 343.p.
- Életkörülmények a „vas és acél országában” és Jászberényben (1950-1956). In: Jászsági Évkönyv, 2005. sz. 81-97.p.
- Iparosítás és életszínvonal az 1950-es években. In: Szolnoki Tudományos Közlemények, IX. sz. Szolnok, 2005.
- Területrendezési törekvések az 1950-es években. In: Szolnoki Tudományos Közlemények, XII. sz. Szolnok, 2008.
- Tervek és valóság: két alföldi mezőváros életrajza az 1950-es években. In: Jászsági Évkönyv, 2008. sz.

Megjelenés előtt:

- Szolnok iparosítása és az első ötéves tervidőszak. In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. 24. sz. Szolnok, 2009.